

УДК 32.002

О.В. КАРЧЕВСЬКА

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Карчевська Олена Василівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля (м. Луганськ)

У статті досліджено теоретичні підходи, політико-правові форми реалізації та умови політичної активності громадян. Запропоновано шляхи підвищення громадської активності в умовах демократизації сучасної України.

Ключові слова: політична активність, політична участь, громадянське суспільство, політична система, політичні інститути, демократичний розвиток.

Карчевская Е.В. Сущность политической активности общества в условиях демократического развития современной Украины.

В статье исследованы теоретические подходы, политико-правовые формы реализации и условия политической активности граждан. Предложены пути повышения общественной активности в условиях демократизации современной Украины.

Ключевые слова: политическая активность, политическое участие, гражданское общество, политическая система, политические институты, демократическое развитие.

Karчевskaya O.V. Essence society political activity under democratic development of modern Ukraine

The article investigates theoretical approaches, political and legal conditions and modalities of the political activity of citizens. The ways to increase public activity in the democratization of the modern Ukraine.

Keywords: political activity, political participation, civil society, the political system, political institutions, democratic development.

Постановка проблеми. Становлення України як суверенної та демократичної держави – процес складний, довготривалий і далеко неоднозначний. Кардинальні зміни відбуваються в усіх без винятку сферах життя нашого суспільства, але найпомітніші з них ті, що стосуються свідомості громадян, їхньої життєвої позиції, участі у державотворчих процесах.

Досягнення соціально-політичної активності в аспекті координації політичного курсу України є одним з найбільш плідних напрямів визначення складових політичного процесу й демократичного розвитку. Сьогодні зроблено вагомі кроки щодо досягнення демократичних та гуманітарних стандартів, що відповідають основним загальноцивілізаційним тенденціям сучасного світу. Серед них особливого значення набуває активізація участі та ініціативності громадян у здійсненні державної політики. Проблеми налагодження ефективного соціального партнерства інститутів державної влади з громадянським суспільством набувають першорядного значення для успішного функціонування політичної системи і в умовах модернізації. Впровадження механізму партнерської взаємодії держави і суспільства дозволить більш повно представити інтереси різних суспільних груп, підвищити якість та легітимність управлінських рішень, запобігти зловживанню владою та її бюрократизації, сприяти налагодженню конструктивного співробітництва між владою та громадянами. Тому розвиток системи «суспільство-державна» має характеризуватися переосмисленням, трансформацією існуючих відносин між суспільством та владою. Однак, плідним він може бути тільки в тому випадку, якщо це буде не звичний супротив партійним і державним рішенням, а

аргументовані, осмислені і вивірені політичні кроки усіх верств суспільства, що в сукупності створять потенціал громадського впливу. Тому в умовах становлення української демократії політична активність повинна супроводжувати не лише окремі вчинки громадян, а й усю їхню поведінку, стиль життєдіяльності, стати невід'ємною рисою особистого і колективного життя [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Прояви громадянської активності останніх років в Україні стають предметом багатьох наукових досліджень. Найбільш повно проблематика політичної активності розроблена в працях зарубіжних учених. Це пояснюється наявністю там сталої традиції участі населення у політичному житті. Останні роки значена тема привертає все більше уваги вітчизняних науковців, серед яких значну частину становлять не лише політологи, а й соціологи, психологи – І. Алексеєнко, В. Бортників, Р. Балабан, В. Васютинський, Н. Дембіцька, О. Куценко, Н. Кирилук, Л. Угріна, Н. Ротар, О. Чемшит та ін.

Політичні події 2004 року викликали особливий науковий інтерес у дослідників. Найбільш ґрунтовний аналіз місця та сутності «помаранчевої революції» у політичному процесі України проведений у роботах таких авторів, як А. Гальчинський, А. Колодій, С. Кульчицький, М. Михальченко, В. Степаненко, О. Резнік та ін. Проте комплексно проблема політичної активності суспільства в умовах демократичного розвитку України не була розглянута.

Метою дослідження є комплексний аналіз феномена політичної активності, вивчення можливих форм залучення громадян до прийняття політичних рішень в умовах демократизації політичної системи в Україні.

© О.В. Карчевська, 2013

Виклад основного матеріалу. Ідея безпосереднього народовладдя ґрунтується на загальному принципі, що в демократичній державі сам народ повинен брати пряму участь у прийнятті важливих політичних рішень, у здійсненні влади. До позитивних моментів такого народовладдя відносять насамперед: більші можливості, порівняно з представницькими інститутами, для вираження інтересів і волі народу; забезпечення стійкої легітимації влади, подолання політичного відчуження громадян і, як наслідок, зростання стабільності політичної системи та ефективності управління; забезпечення контролю за політичними інститутами і посадовими особами, подолання зловживання владою, відриву правлячої еліти від народу, бюрократизації чиновництва (адже бюрократія є свого роду формою невтручання громадян у справи держави) та ін.

Більшість теорій і концепцій, у яких розглянуті проблемні аспекти політичної участі, активності, ініціативності, належать переважно західним вченим. Певною цілеспрямованістю у цьому напрямку відрізняються наукові розробки таких дослідників, як С. Хантінгтон, С. Ліпсет, Р. Вайнер, Г. Маркузе, Т. Адорно, Р. Мертон та ін. Так, у часи панування класичної ліберально-демократичної парадигми функціонування державних інститутів мало відбуватися у суворій відповідності до конституційних норм і принципів, а політична активність певних груп сприймалась як релікт феодально-класової структури суспільства і загроза демократичним інститутам. Представники цієї концепції вважали, що громадська активність порушує логіку інституційного процесу і заважає розвитку демократії.

Проте, справжнє «народження» феномена політичної активності багато дослідників пов'язують з процесами трансформації традиційного суспільства, що знайшли відображення в теоріях модернізації. Так, у своїх роботах американський політолог Самуель Хантінгтон вважав, що зростання політичної активності в традиційних суспільствах визначається змістом процесів політичної модернізації: залученням до модернізаційного процесу груп населення, що стояли раніше поза громадським життям, через їхнє посилення політизування. В результаті цього групи і шари, які традиційно ігнорувалися і вважалися несприйнятливими до політики, починають все більше брати участь у соціально-політичному житті суспільства, проявляти громадську і політичну активність. У процесі політичної модернізації все більшою стає і політична активність нових соціальних груп, що обумовлено зростанням рівня політичної свідомості широких верств населення [2, с. 764-765].

На думку німецького соціального філософа Карла Мангейма, справжній розвиток політичної активності відбувається «в епоху перетворень» вже у власне індустріальному суспільстві другої чверті ХХ століття, коли принципово змінюється сутність демократії. Тобто відбувається радикальна політична активізація всіх соціальних груп, що приводить до «фундаментальної демократизації

суспільства» [3, с. 278-280].

Незважаючи на наведені наукові позиції авторитетних учених, у західній політології місце і роль політичної активності в соціально-політичних процесах не має однозначного визначення. Існуючі теоретичні напрями в політичній науці можна поділити на дві групи залежно від оцінки її соціального значення. До першої групи можна віднести теорії в яких політична активність виступає як конструктивна дія, що здатна впливати на стан суспільства – це конструктивний підхід. Друга група теорій розглядає політичну активність як елемент соціально-політичної бутафорії, підкреслюючи розрив між передбачуваною значущістю і практично нульовою реальною роллю політичної активності щодо можливості соціально-політичних змін – критичний підхід.

До першої групи можна віднести теоретичних опонентів: структурний функціоналізм і теорію конфлікту. Обидві підходи, хоча і з різних позицій, обґрунтовують важливість феномена політичної активності в соціально-політичному житті. Функціоналісти визначають політичну активність як один із способів підтримки рівноваги соціальної системи, як найважливіший елемент її політичної підсистеми, за допомогою якого долається відчуження широких верств населення від участі в політиці. Для американського соціолога Роберта Мертона політична активність – це один з механізмів «політичної машини» [4, с. 451-461]. За допомогою цього механізму, як відмічає американський політолог Сеймур Ліпсет, забезпечується демократія, яка пов'язана з наданням максимально широкого доступу до структури ухвалення рішень різним групам суспільства [5, с. 213]. Таким чином, головна функція політичної активності – забезпечення політичної стабільності за допомогою реалізації демократії.

Інша, але не менш конструктивна роль відводиться політичній активності в конфліктологічній парадигмі, де цей феномен розглядається як джерело соціального і політичного розвитку. В зазначеній традиції політична активність розглядається як прояв суперництва, боротьби, конфліктності, що витікає із сутності і природи соціуму. У розвинених демократіях політична активність реалізується через різноманітні форми участі – це різновид інституціоналізованого конфлікту в політиці, що виступає засобом зняття соціального невдоволення і негативних емоцій, який забезпечує збереження соціальної структури та вдосконалення суспільства [6, с. 203].

Друга група теорій оцінює місце і роль політичної активності в сучасному суспільстві критично або навіть скептично. Найбільш послідовно цей підхід представлений в роботах Питирима Сорокіна, дослідженнях представників неомарксизму, ліворадикальної політичної думці. Політичній активності в цих теоріях відводиться місце екзотичного демократичного доповнення до реальної влади правлячої еліти. Роль політичної активності розглядається як ефемерна і театральна, тобто, по суті, ніякої активної поведінки та участі

маси не виявляють. Так, німецько-американський філософ Герберт Маркузе вважає, що справжня функція політичної активності громадян створювати ілюзорність демократії і влади більшості. Активність у політиці – прояв рекламного духу демократії, тобто «демократичні хитрощі», які не можна приймати за правління більшості... Вільний громадянин має в політиці «нульове» значення [7, с. 234-240]. Подібні проблеми пов'язані, на думку німецького філософа Юргена Габермаса, із сферою комунікацій і ухвалення рішень, що має певну специфіку у кожному суспільстві. Саме у цій сфері створюється приховування і зачищення корисної для суспільства інформації. Тому більшість населення знаходиться в повному незнанні щодо реального розподілу влади, контролю і політичних рішень.

Узагальнення теоретичного досвіду залучення громадян до політичних процесів у різних наукових традиціях дозволяє ще раз упевнитися в тому, що це явище не може бути зведене до універсальних форм. Однак, з точки зору на те, що Україна обрала для себе демократичне майбутнє, в якому громадська активність підсилена інституціональним каркасом громадянського суспільства, а взаємодія з державою є партнерською співпрацею, то пропонується у подальшому аналізі спиратися на конструктивний підхід. Але треба мати на увазі, що на шляху до демократії мають місце і певні демократичні деформації.

Для більш повного розуміння сутності політичної активності розглянемо сучасні форми її реалізації.

С. Хантінгтон виділяє дві форми політичної активності: автономна активність, яка є свідомою активністю окремих громадян, метою яких є вплив на позицію і діяльність обраних електоратом політиків; мобілізована активність - вимушено здійснювані дії, обумовлені неполітичними стимулами (страхом, почуттям обов'язку, підкупом тощо). Якщо перший варіант політичної активності поширений у сучасних західних поліархіях, то другий характерний для традиційних суспільств і тоталітарних політичних режимів. Таким чином, на форму політичної активності значною мірою впливає характер існуючого в країні політичного режиму.

Російські дослідники А. Ковлер і А. Топішко запропонували такі форми політичної активності: індивідуальна і колективна, добровільна і примусова («мобілізаційна»), ініціативна і пасивна, традиційна й «альтернативна», революційна й «охоронна» [8, с. 8, 188]; періодична, епізодична і постійна; виборча і невиборча; легітимна або нелегітимна [9, с. 24].

В умовах демократії громадяни можуть проявляти політичну активність шляхом об'єднання в політичні партії й громадські організації та безпосередньо через участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, виборах до органів державної влади і місцевого самоврядування тощо. У цьому зв'язку розрізняють дві такі форми політичної активності громадян: 1) «безпосередню» та 2) у складі об'єднань громадян, тобто через інститути громадянського суспільства «организа-

ційну» тощо. Українська дослідниця Н. Кирилюк у дослідженні «Базові напрямки проявів політичної активності громадян в умовах демократизації» запропонувала політичну активність суспільства поділити на дві великі групи: а) організовано-інституційні форми політичної активності; б) стихійно-позаінституційні форми політичної активності. До організовано-інституційних форм прояву політичної активності авторка відносить: діяльність на засадах реалізації легітимних повноважень в органах законодавчої та виконавчої влади та діяльність в складі політичних партій, громадських організацій, суспільно-політичних рухів різного походження; участь в електоральних процесах на різних рівнях; функціонування в якості лідерів державних структур, політичних партій, громадських організацій.

До стихійно-позаінституційних форм політичної активності суспільства можна віднести: участь у різних групах тиску, участь у заходах прямої дії (мітингах, демонстраціях, акціях протесту тощо); прояви масової політичної поведінки, тобто: стихійні масові заворушення, безпорядки, спровоковані різними інституційними політичними силами [10, с. 290]. Спираючись на емпіричні дані спробуємо окреслити проблеми реалізації громадської активності та відстоювання політичної позиції українцями. За останні п'ять років рівень громадсько-політичної активності суттєво знизився. Так, кількість громадян, які були активними у громадсько-політичних заходах, зменшилась удвічі (з 35,3 % у 2006 р. до 17,6 % у 2011 р.) [11, с. 219]. Рівень членства у громадських та політичних організаціях і рухах знизився майже на 4 % і став найнижчим за всі роки незалежності. Якщо у 2006 р. до жодної громадської організації, політичної партії чи руху не належало 83,6 % населення, то у 2011 р. – вже 87 %, що майже на 5 % більше, ніж у 1994 р. (82,2 %). [12, с. 22]. Зокрема, кількість членів політичних партій скоротилася втричі (з 4,6 % у 2006 р. до 1,4 % у 2011 р.), громадських організацій – на 0,2 % (з 0,9 % у 2006 р. до 0,7 % у 2011 р.) [12]. Зауважимо, що якщо показники рівня партійності в Україні близькі до середньоєвропейських [13, с. 165], то рівень активності населення України у діяльності громадських організацій або об'єднань є одним з найнижчих в Європі.

Серед основних проблем, що перешкоджають розвитку демократії, експерти називають неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог чинного законодавства щодо забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень; формалізацію діалогу із громадськістю, недосконалість правового та адміністративного середовища для створення й функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні [14]. Одним з важливих чинників, що мають сприяти здійсненню інститутів залучення громадян до управління, є вдосконалення процедурного аспекту цієї діяльності. Важлива також здатність громадян активно використовувати свої конституційні політичні права і свободи, існуючі механізми та інститути демократії. Важливо зазначити, що вплив

громадян на прийняття державно-значущих рішень має відбуватися на всіх етапах їх реалізації: на стадії ініціювання і розробки (всенародне обговорення, народна законодавча ініціатива, звернення громадян), прийняття (референдум, участь народних засідателів у здійсненні правосуддя), здійснення (вважається, що ймовірність виконання громадянами державних рішень, законів є вищою, якщо вони прийняті з їхньою участю) та громадський контроль за втіленням державних рішень [12, с. 263].

Проте розвиток включення громадськості у процес прийняття політичних рішень залежить не лише від чинного законодавства та політико-правових процедур. Психологічні характеристики політичної активності не менш важливі, ніж її об'єктивні показники – масовість, легальність і постійність. У якості суб'єктивних аспектів активної політичної діяльності виступатимуть її мотивація, почуття залученості в політику і сприйняття своєї активності самим індивідом. Враховуючи чинник психологічної включеності людини в політичні процеси, американські політологи Сідней Верба і Норман Най запропонували класифікацію політичної активності: перший – ґрунтується на звичаї або примусі, а тому є нераціональною і скутою; другий – ґрунтується на усвідомленій потребі наслідувати встановлені норми, тому є раціональною, але скутою; третій – заснований на вільному, усвідомленому виборі людини.

Саме останній варіант політичної участі представляється найбільш бажаним і сприяючим розвитку особового початку в політиці. Визнання людини провідним суб'єктом політики неминуче висуває вимогу освоєння потенціалу політичної ініціативності, активності, у тому числі ефективного використання політичних прав і свобод. Ця проблема актуальна як для демократій, так і для недемократичних режимів, оскільки об'єм вимог до влади постійно розширюється, що продиктовано динамічним розвитком сучасних політичних систем. Окрім психологічних характеристик, активність громадян у суспільно-політичному житті багато в чому, зумовлена станом політичної культури суспільства. Широке залучення громадян на постійній основі до політичного процесу неможливе без засвоєння населенням відповідних цінностей громадянської участі, утвердження в масовій політичній свідомості демократичних норм та активістських установок.

В умовах демократії характер громадсько-політичної активності має визначатися такими показниками, як-от: політична ефективність – оцінка громадянами своєї змоги впливати на рішення влади; політична компетентність – наявність у індивіда політичних знань та досвіду, необхідних для участі в політичному процесі; інтерес до політики; довіра громадян один до одного; довіра населення до громадських і державних інститутів; громадянська відповідальність – відчуття особистої відповідальності щодо стану суспільних справ.

На практиці розвиток громадської активної позиції в Україні пов'язаний із подоланням: функціонування політичних і громадських

організацій в умовах розмитої соціальної структури; залежності громадської ініціативи від влади; негармонійного розвитку трьох сторін «людини-суспільства-держави».

В Україні держава змушена підтримувати прагнення суспільства до самоорганізації. Інакше можна занепасти всі найважливіші паростки громадської ініціативи. Лише коли суспільство боротиметься за себе не лише з державою, але і з власним неучтвом, нерозвиненістю ініціативи – лише тоді активна позиція суспільства зможе працювати повноцінно. Як показали останні вибори у Верховну Раду України є достатньо численні групи і шари, які вже зараз засвоїли і цілком успішно демонструють активний тип поведінки, заснований на раціональності мислення, відкритості для нового досвіду, ухваленні демократичних цінностей тощо. Проблеми починаються, коли ціннісні системи і світоглядні установки людей починають контактувати із реальністю, коли виникає розрив між ставленням до демократії як до політичної ідеї і як до реальності, яка залежить від активності і відповідальності кожного з членів суспільства. Сьогодні демократію необхідно розуміти не тільки як різновид політичного типу суспільства, а як основний спосіб організації, упорядкування та регулювання відносин між усіма елементами структури суспільства, головним чином з приводу соціально-політичних інтересів. Саме вибір механізмів реалізації демократії визначає її рівень у тій або іншій державі.

Отже, зміцнення сфери громадської самоорганізації є запорукою того, що країна рухатиметься в напрямку розвиненої демократії. Забезпечити такий поступ можна, створюючи гарантії індивідуальної свободи. А це є спільною справою держави та активної частини суспільства. Головним результатом цієї взаємодії має стати створення механізму, який би надав можливість кожному індивіду реалізувати власні ініціативи у межах існуючих потреб та пріоритетів. Механізм включення громадян через чисельність різновидів політичної активності сприяє і легітимації політичних процесів, а сама легітимація стане процесом приведення дій влади у відповідність із очікуваннями суб'єктів громадянського суспільства. Це дозволить оперативно реагувати владі на результати власних рішень та вчасно займатися їхнім коригуванням у відповідності із потребами та інтересами громадян.

Головним ресурсом, який сприятиме зміцненню активістських установок в українському суспільстві, має стати досвід громадянської самодіяльності, активного вираження і відстоювання своїх інтересів. Лише тоді дії державних інститутів, громадських організацій дійсно служитимуть інтересам суспільства в цілому. Індивідуальні і колективні соціально-політичні ініціативи мають стати головним інструментом перетворення політичної системи і суспільного середовища. Це створить вагому базу для переходу до свідомої і конструктивної альтернативи, здатної стимулювати процес становлення громадянського суспільства і налагодити діалог з державою по життєво

важливих проблемах, актуальних саме для цього етапу, саме для цього суспільства. Неможливо обійти увагою питання інформаційного фону підвищення соціальної активності. Мова йде про вплив комерціалізації сучасного інформаційного простору на процеси демократизації суспільства. Ще в середині ХХ століття американські дослідники П. Лазерсфельд і Р. Мертон зазначали, що сучасні ЗМІ знижують рівень активної участі в громадському житті та перетворюють людей на пасивних споживачів новин. Оскільки мас-медіа підтримуються великим бізнесом, пов'язаним з відповідною соціально-економічною системою, вони, зрозуміло, роблять свій внесок у збереження цієї системи. Підтримуючи статус-кво, ці засоби виявляються нездатними ставити під сумнів структуру суспільства, порушувати гострі та важливі соціальні проблеми. Навпаки, комерціалізовані засоби масової інформації справляють на суспільство «цементуючий вплив», оскільки пасивність гарантують збереження статус-кво [15]. Таким

чином, підвищення політичної активності суспільства, в якості обов'язкової складової, має передбачати заходи, направлені на мінімізацію негативного впливу комерціалізації сучасного інформаційного простору.

Висновки. Демократія працює ефективно і продуктивно тільки там, де громадянське суспільство розвинене в усіх значеннях, включає в свою активну діяльність більшість населення. Чим різноманітніші соціально-політичні ініціативи щодо вдосконалення політичної системи, тим більш глибокі і стійкі уявлення суспільства про приватний характер будь-якого інтересу, що сприяє формуванню переконаності в необхідності узгодження соціально-політичних інтересів у середині суспільства. Політична активність та ініціативність громадян сприяє ефективності державного управління та виступає потенціалом зрілості й ефективності функціонування політичної системи в Україні. При цьому в якості самостійної проблеми слід розглядати негативний вплив комерціалізації сучасного інформаційного простору.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бортніков В. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / В. Бортніков; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2007. – 524 с.
2. Huntington S. The Political Modernization of Traditional Monarchies / S. Huntington // *Daedalus*. – 1966. – № 95. – P. 763-768.
3. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования / Карл Манхейм // *Диагноз нашего времени*. – М.-СПб: Центр Гуманитарных Инициатив, 2010. – 744 с.
4. Современная американская социологическая мысль / под ред. В.И. Добренкова. – М.: МГУ, 1996. – 296 с.
5. Липсет С. Политическая социология / С. Липсет // *Американская социология. Перспективы, проблемы, методы*. – М.: Прогресс, 1972. – 305 с.
6. Клюенко Э. Политическое участие: теория, методология и измерение с применением метода шкалограммирования по Гуттману / Эдуард Клюенко // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2005. – № 4. – С. 46-72.
7. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества / Герберт Маркузе; [пер. с англ.]. – М.: Наука, 1994. – 368 с.
8. Ковлер А.И. Демократия и участие в политике: Критические очерки истории и теории / А.И. Ковлер, В.В. Смирнов. – М.: Наука, 1986. – 192 с.
9. Топишко А. Политическое участие как феномен общественной жизни / А. Топишко // *Политика и время*. – 1991. – № 5. – С. 23-27.
10. Кирилук Н.А. Базові напрямки проявів політичної активності громадян в умовах демократизації / Н.А. Кирилук // *Гілея: науковий вісник*. – 2009. – Вип. 18. – С. 289-294.
11. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні / О.Резнік // *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т.* – Т. 1: Аналітичні матеріали / за ред. В.Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – 576 с.
12. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. – Т. 2: Таблиці і графіки / за ред. Є. Головахи, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – 480 с.
13. Вишняк О. Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян / О. Вишняк // *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т.* – Т. 1: Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – 576 с.
14. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична доповідь, 2012 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/795/>
15. Полуэхтова И.А. Телевидение как механизм социального контроля / И.А. Полуэхтова // *Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология*. – 1998. – № 1. – С. 49-60.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2013